BİZANS DÖNEMİNDE ANKARA

Semavi EYİCE

İlkçağda Galatia eyaletinin bir şehri olan Ankara'nın esasının Hitit çağına kadar indiği bilinmektedir[1]. Bugün ortada Hitit dönemine işaret eden önemli bir eser mevcut değil, fakat anlaşılıyor ki Ankara Kalesi'nin bulunduğu yerde ve bilhassa en yukarıdaki bölümde Hitit devri yerleşmesinin izleri herhalde toprak altında mevcuttur[2].

Ankara Anadolu'nun ilkçağda en başta gelen önemli merkezlerinden biri olmuştur[3]. Anlaşıldığı kadarıyla da tiftik yetiştiriciliği

---

1 Bu yazının esası, Ankara Mimarlar Odası'nın daveti üzerine verdiğim bir konferansın, bant çözümünden derlenen metnidir. Bu metin Mimarlar Odası Ankara Şubesi tarafından yayınlanan *Ankara Konuşmaları*, (Ankara 1993) s. 19-32) başlıklı kitapda yayınlanmıştı. Metni yazı diline çevirip, gerekli eklemeler ve düzeltmeler yaparak, ve notlamalar suretiyle yeni bir biçime sokmağı uygun bulduk. Bu şekliyle ileride Ankara'nın Geç İlkçağ ve Bizans dönemlerindeki tarihini incelemek isteyenlere faydalı olacağını umarım. Bu vesile ile Ankara'nın bu dönemlerdeki geçmişine dair bazı teolojik konulara lüzumundan fazla yer verilmiş olmakla beraber, oldukça etraflı bir monografyanın da yayınlandığına ve bizim de ondan faydalandığımıza işaret etmek isteriz. C. Foss, *Late Antique and Byzantine Ankara*, «*Dumbarton Oaks Papers*», XXXI, 1977, s. 29-87.

2 Ankara Tarihi hakkında genel olarak şu kitaplara burada işaret edebiliriz : E. Mamboury, *Ankara, Guide Touristique*, Ankara 1933; Nurettin Can Gülekli, *Ankara-Tarih-Arkeoloji*, Ankara 1948; Avram Galanti [Bodrumlu], *Ankara Tarihi*, İstanbul 1950; ay. yazar, *Ankara Tarihi I. Kısım*, İstanbul 1951. Bu yayınların hepsinin de yetersiz olduklarına ve ilmi, büyük bir Ankara Tarihi'nin yazılmasına gerek duyulduğuna burada işaret edebiliriz.

3 İlkçağda Ankara hakkında bkz. : Afif Erzen, *İlkçağda Ankara*, Ankara 1946; Emin (Clemens) Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Ankara 1967; Sevim Buluç, *'İlkçağda Ankara'*, *Ankara Dergisi*, I, sayı 2, 1991, s. 13-28. Roma çağındaki Ankara için ise bkz. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton 1950, indeks.

Ankara'nın 19. yy'ın ortalarına kadar en önemli gelir kaynağıdır. Osmanlı devrinin sonlarına kadar Ankara bu özelliğini korumuştur. Tiftik keçilerinin dışarı çıkarılması uzun yıllar boyunca yasaklanmıştır. Ancak 19. yy.'da bu yasak gevşemiş, tiftik keçileri Güney Afrika'ya ve Amerika'ya götürülmüşler ve oralarda üretilmişlerdir.

Ayrıca Ankara İlkçağda da doğu-batı arasındaki ana yolun bir düğüm noktasıdır[4]. Roma İmparatorluk döneminde burası Galatia'-nın başşehri, *metropolis*'i idi. Burada imparator Augustus için (ölümü M. S. 14) bir mabet yapılmıştır. Bu mabedin de esasının daha eski olduğu anlaşılıyor. M. Ö. 2. yy.'ın 2. yarısına ait bir Men mabedinin temelleri üzerine Augustus adına bu mabet inşa edilmiştir[5]. Mabet yalnız Augustus değil aynı zamanda da Tanrıça Roma adınadır. İmparator kültü Roma'da çok yaygındır, yani İmparator yarı Tanrı sayılmaktadır. Burada duvarlara Augustus'un icraatını bildiren bir kitabe yazılmıştır. İmparatorluğun bir kaç büyük şehrine kopyaları konulan bu metin bir bakıma bir vasiyetnamedir. İşte Grekçe ve Latince olan bu belge taşlara işlenmiş olarak mabedin duvarında görülebilir. Bu da Roma İmparatorluğu çağında Ankara'nın ne kadar önemli bir merkez olduğunu isbat eden bir durumdur. Aynı kitabenin Romadaki kopyası kaybolmuştur. Fakat Pisidia Antiokhia'sı (Yalvaç), Frigya Apollonia'sındaki (Uluborlu) kitabelerden bazı parçalar ele geçmiştir. Geçen yüzyılın ünlü tarihçilerinden Theodor Mommsen (1817-1903) bu kitabeyi «kitabelerin kraliçesi» olarak adlandırır[6]. *Monumentum Ancyranum veya Gestarum Divi Augusti* denilen bu kitabe İlkçağın en önemli belgelerinden biri olarak kabul edilir. Kitabe ilk defa olarak Kanunî Sul-

---

4 W. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor,* London 1890, indeks; aynı kitabın Türkçesi, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,* İstanbul 1960 (çev. Mihri Pektaş); F. Hild, *Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien,* Wien 1977, s. 34-41, 77-84, 104-112; D. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor-Küçük Asya'da Roma Yolları ve Miltaşları,* London-Ankara 1981, I, s. 68-74; 1988, II, 2, lev. 4; ayrıca bkz. Magie, *yukarıda not 3'deki eser.*

5 D. Krencker-M. Schede, *Der Tempel in Ankara,* Berlin-Leipzig 1936; mabedin çevresinde yapılan bir kazı sonunda bulunan bir duvar hakkında bkz. E. Mamboury, *'Les Parages du Temple de Rome et d'Auguste á Ankara', Türk-Tarih-Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi,* V, 1949, s. 96-102.

6 Ekrem Akurgal, *'Augustus Tapınağı ve «Yazıtlar Kraliçesi»', Ankara Dergisi,* I, sayı 1, 1990, s. 16-27, I ayrıca 6 levha.

tan Süleyman zamanında batı tarafından tanınmıştır. Kanunî'ye Avrupa'dan gönderilen elçi Busbecq, o sırada Kanunî'nin bulunduğu Amasya'ya gitmek üzere yola çıktığında, Ankara'da bu kitabenin varlığını tesbit etmiş ve mektup biçiminde yazdığı seyahatnâmesinde bu belgeden bahsetmiştir[7]. Kitabe bütün dillerde tercüme edilmiş ve defalarca yayımlanmıştır. İlk defa da Türkçe tercümesi yayımlanmıştır. Böylece ne kadar büyük bir eser olduğunu anlamak mümkündür[8].

Ankara M. S. 1. yy.'da büyük ölçüde gelişmiştir. 2. yy.'da en parlak dönemini yaşamıştır. Fakat 3. yy.'da bir gerilemenin başladığı dikkati çeker. Bazı kitabelerden pek çok kamu yapılarının harap bir durumda oldukları anlaşılır. 3. yy.'da bazı önemli olaylar olur. Roma İmparatoru Valerianus (253-260) Perslere karşı bir sefere çıktığında Roma ordusunun başında Ankara'ya gelmiş, burada konaklamış, askeri yolu tamir ettirmiş, fakat çıktığı sefer başarısızlıkla sonuçlanarak 260 yılında Sasanilere esir düşmüştür. Korkunç hakaretlere maruz kalarak uzun bir esaret hayatı yaşamış ve İran'da ölmüştür. Ankara'nın tarihinde birtakım olaylar görüyoruz. Bunlardan bir tanesi de Palmyra Kraliçesi Zenobia'nın bir Doğu İmparatorluğu kurmak uğruna Anadolu'yu istilaya kalkışmasıdır. Ankara'ya yaptığı akınlar sırasında Ankara'nın harap olduğu ileri sürülür.

Ankara, 3. yy.'ın ikinci yarısında oldukça harap bir haldedir. Pek çok kamu binası ve surları yıkılmıştır. Baş tarafı eksik olduğu için adı bilinmeyen Ankara'lı bir kişinin hizmeti ve parasıyla *Polyiodos Gymnasion*'u yeniden yapılmış, barbar akınları ile harap olan

---

7 O. Ghislin von Busbecq, *Vier Briefe aus der Türkei* (yay. W. von den Steinen) Erlangon 1926, s. 56; Türkçesi, *Türk Mektupları* (çev. Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul (1939), s. 71; *Kanuni Devrinde Bir Sefirin Hatıratı* (yay. Osman Yüksel Serdengeçti) Ankara 1953, s. 38; bu seyyah ve eseri hakkında son derecede ayrıntılı ve mükemmel bir doktora tezi yapılarak yayınlanmıştır. Z.R.W.M. von Martels, *Augerius Gislenius Busbequius, Leven en werk ven de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote,* Groningen 1989. Ne yazık ki, bu güzel kitap Flamanca gibi fazla yaygın olmayan bir dilde yazıldığından faydalanmak çok zordur.

8 H.S. Gelendos, *Monumentum Aneyranum-Ogüst Mabedi Kitabesi* (Latinceden), İstanbul 1939; Hamit Dereli, Augustos, *Ankara Anıtı,* Ankara 1949; aynı metin, Akurgal, yukarıda not 6'daki yazıda tekrarlanmıştır.

surlar temellerinden itibaren inşa edilmiştir. Ne yazık ki bu kitabe evvelce kopyasının alınmasından sonra ortadan kaybolmuştur[9]. Bugün hala duran bir kısmı ise artık yok olmuş, ilkçağa ait pek çok kitabe Ankara'nın ilkçağdaki tarihi hakkında bilgi verir. Bunların hepsi Prof. E. Bosch tarafından toplanarak bir cilt halinde 1967'de yayımlanmıştır[10]. Daha sonraları, «tamirci» veya «ihya edici» İoannes adında bir kişi de, yine bir kitabeye göre, *gymnasium,* saray ve su yollarını yaptırtmıştır. Derman Sokağı'nda 19 no.'lu evin duvarında bulunan bu kitabe eksiktir. Adı bir hıristiyana işaret eden bu kitabenin 4. yy.'a ait olduğu kabul edilir[11]. Ankara'nın başlıca yapıları arasında *gymnasium* ile sarayın bulunduğu, su tesislerinin mevcut olduğu açık olarak anlaşılıyor. Kalenin restorasyonunda sonraları zaman zaman kullanılmış olan su künkleri, su yolunun tekniğini bize ispatlar. Ankara Kalesi'nin bir çok yerinde bugün hala görülen ortası yuvarlak delikli taşlar bu su tesisatının taştan yontulmuş künkleridir. Bu antik çağa ait su yolu uzun zaman hizmet gördükten sonra Bizans çağında tamamen tahrip edilmiş ve malzemesi de inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır.

Gene kaynaklardan Ankara'nın zaman zaman açlık ve kıtlığa maruz kaldığını öğreniriz. Bu da Ankara'nın yaşamının büyük ölçüde tarıma bağlı olduğunu gösterir. Tarım ise iklim şartlarına bağlıdır. Bu, tarih içinde defalarca tekrarlanmıştır. Bunlardan bir tanesinin de Aurelianus (270-275) zamanında cereyan ettiği bilinir. Bunlardan en korkuncu geçen yüzyılda olmuştur. 1873-74 yıllarında Ankara kuraklık ve kıtlıktan harap olmuş, halkının büyük bir kısmı şehirden bu sırada başka yerlere göçetmiştir.[12]

310 yılına doğru gömüldüğü anlaşılan 577 sikkeden ibaret bir define de 4. yy.'a doğru Ankara'daki emniyetsizliğin bir belirtisi

---

9 Emin (Clemens) Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum,* Ankara 1967, s. 351, no. 289.

10 Bu kitabe metinleri ve tercümeleri için bkz. Bosch, *yukarıda not 9'daki eser.* Sonraları daha başka kitabeler de yayınlanmıştır, S. Mitchell, «*Inscriptions of Ancyra*», *Anatolian Studies,* XXVII, 1977, s. 63-103.

11 Bosch, *not 9'daki eser,* s. 369, no. 306.

12 S. Eyice, «*Ankara'nın Eski Bir Resmi*», «*Atatürk Konferansları*», IV, Ankara 1972, s. 86-87, bu konuda bibliyografya ile.

olarak kabul edilmektedir[13]. Yani servetini bir Ankara'lı toprağa gömmüş, bunlar da bir daha bulunmamış, ancak yüzyıllar sonra yakın tarihte ortaya çıkmıştır.

Şehir 4. yy.'da idari taksimatta *Galatia prima* denilen eyaletin başşehri idi. Vali *consularis* ünvanı ile ki, bu Roma İmparatorluk hiyerarşisinde oldukça yüksek bir makamdır, yerli bir senatoyla birlikte şehir idare ediliyordu. Bu erken devirde hıristiyanlık serbest hale geldiğinde Kudüs'e giden hacılar Ankara'dan geçiyorlardı[14]. İstanbul'dan Ankara'ya kaç günde gelindiği bilinmez ise de, Osmanlı devrinde Busbecq elçilik heyetinin seyahatinden öğrenildiğine göre, İstanbul'dan kervanla Ankara'ya gelmek aşağı yukarı 12 gün sürüyordu.

Antik çağ Ankara'sının binaları nelerdir? Augustus ve Roma mabedi, sonra Ankara Kalesi, ki yerleşme yerinin üzerinde kurulmuştur. Fakat zaman zaman yenilenmiş olduğu anlaşılıyor. Bir meclis binası *(bouleterion)* vardı. Kalenin güneybatısında olduğu tahmin ediliyor. *Gymnasium* vardı, bunun da Çankırı kapısı dolaylarında olduğu tahmin edilir. Her antik şehir gibi Ankara'da da bir tiyatro vardı. Tiyatrolar genellikle arazi durumundan faydalanmak suretiyle yapılmıştır. Meyilli bir arazide, bir yamaçta kurulurlar. Bunun da Ankara'nın kaleye çıkan amaçlarından birinde olması icap eder. Bazılarına göre şimdiki vilayet civarında bir yerde olduğu tahmin ediliyor. Nitekim son yıllarda bu tiyatroya ait oldukları kesinlikle anlaşılan bazı kalıntıları bulunmuştur. Bunun dışında bir *anfitiyatro* olduğu anlaşılıyor. Fakat nerede olduğu konusunda bir ipucu yoktur. Ayrıca bir de hippodrom bulunduğu tesbit edilmekte, fakat bunun da yeri hakkında bir bilgi yoktur. Bir şehir meydanı, Agora meydanı vardır. Bunun da yeri belli değil, ancak bir direkli caddenin varlığı biliniyor, buna ait kitabe parçaları bulunmuştur. Bu direkli caddenin Roma çağında İmparator Hadrianus zamanında 117-138 yılları arasında yapıldığı anlaşılıyor. Bunun da Augustus mabedi ile Çankırı kapısı arasında olması muhtemel görülmektedir[15]. Direkli caddeler *(porticus)*, bilhassa

13 D. Kienast, «*Der Münzfund von Ankara» (270-310 n. Chr.)*», *Jahrbuch für Nümismatik und Geldgeschichte*, XII, 1962, s. 65-111.

14 C. Foss, *yukarıda not 1'deki yazı*, s .56.

15 Bosch, *not 9'daki yerde*, s. 185-187, no. 145. Bu muhteşem direkli cad-

Roma çağında Suriye şehirlerinde çok moda olmuş, fakat Anadolu'da hemen hemen bütün büyük şehirlerde de böyle yollar yapılmıştır. Yolların kenarında da, direklerin gerilerinde dükkânlar bulunur. Bu direkli caddelerden örnekler, güneyde meselâ Side'de ve Perge'de de görülebilir. Nihayet Roma dönemine ait önemli bir eser de *Roma Hamamı*'dır. Bu oldukça büyük bir hamamdır. Kazıları sırasında toprak arasında bulunan bazı paralar M. S. 3 ve 8. yy. arasında değişmektedir. Bu da en azından, 7. yy. sonuna kadar, Roma Hamamı'nın kullanılmış olduğunu ispatlar[16]. *Tanrı Zeus* adına yapılmış bir mabedin olduğu anlaşılıyor. Ama yeri hakkında bir bilgimiz yok, herhalde *Akropolis* olan yerde bulunması gerekiyor. Sağlık tanrısı Asklepios adına bir mabedin olduğu anlaşılıyor. İkinci bir *Zeus Mabedi* olduğu ele geçen bir kitabeden tesbit ediliyor. Fakat bu kitabe de kalede bulunmuştur. Antik Çağ Ankara'sı şu halde yüksek bir tepenin etrafında ve üstünde kurulmuş bir şehirdir. Kayalık bir tepe üstünde *Akropolis* vardı. Ancak 2. yy.'da şehir zenginleşince, aşağı doğru kaymış ve aşağıda geniş ölçüde bir imar yapılmıştır. İlkçağ Ankaralılarının evleri herhalde bu tepeden aşağıya doğru sıralanıyordu. Bugün büyük inşaatlar sırasında bu evlerin kalıntılarına rastlanıldığına ihtimal verilir[17].

Roma Çağı'nın sonlarına doğru hıristiyanlık güçlenmeye başladığından Ankara'da da hıristiyanlık kendini göstermeye başlamıştır. Fakat bazı Anadolu şehirlerine nazaran, burada hıristiyanlığın ilk dönemlerine ait, fazla isme yani *Martir* adına (inançları

---

denin varlıklı bir takım Ankaralılar tarafından kendi paralarıyla yaptırıldığı, ancak bazı parçaları bulunabilen bu kitabeden açıkça anlaşılır.

16 Necati Dolunay, «*Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Çankırıkapı Hafriyatı*», «*Belleten*», V, sayı 19, 1941, s. 261-266, lev. LXVII-LXXXV; E. Bosch, «*Ankara'daki Antik Hamamın Müessisi*», «*III. Türk Tarih Kongresi (1943) Bildirileri*», Ankara 1948, s. 576-581; Mahmut Akok, «*Ankara Şehrindeki Roma Hamamı*», *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII, 1, 1968, baskı 1960, s. 5-37.

17 Remzi Oğuz Arık, «*Les résultats des fouilles faites á Ankara*», *La Turquie Kemaliste*, sayı 21-22, 1937, s. 47-57; Nezih Fıratlı, «*Ankara İlkçağdaki Su Tesisleri*», *Belleten*, XV, sayı 59, 1951, s. 349-359, Mahmut Akok, «*Ankara Şehri İçinde Rastlanan İlkçağ Yerleşmesinden Bazı İzler ve Üç Araştırma Yeri*», *Belleten*, XIX, sayı 75, 1955, s. 309-329. Ankara'da şimdiye kadar tespit edilmiş bütün İlkçağ buluntularının bir şehir planı üzerinde işaretlenmeleri ve bunların ne olduklarına dair bir açıklama listesinin düzenlenmesine şiddetle ihtiyaç olduğu görülmektedir.

uğruna öldürülmüş birtakım hıristiyanlar) rastlanmıyor[18]. Bunların hayatları ve mucizelerine dair yazılar vardır ki, bunlara *vita* deniyor (yani Türkçe'deki velilerin menakibnâmeleri gibi). Bu hayat hikâyeleri aşağı yukarı kalıplaşmış haldedir, birbirinin benzeridir. Bunlara pek fazla güvenilmez, çünkü çok sonraları yazılmıştır. Ancak bazen içlerinde şehrin topografyası veya binaları hakkında da bilgilere rastlanır. Bunlar ufak kırıntılardır ama bize eski devirdeki şehirlerin durumları hakkında bilgi verir. Böyle martirlerden İmparator Traianus zamanında öldürüldüğü tespit edilen *Proklos* adına rastlanır[19]. Sonra Aurelianus zamanında zahire tüccarı *Philomenos'un* adı bilinir. Roma İmparatorluğu'nun birçok yerlerinde olduğu gibi Ankara'da da hıristiyanlar 303'den itibaren Diocletianus, Maximianus ve Galerius tarafından şiddetle takibata maruz kalmışlardır. Ancak 313'de İmparator Licinius'un yayınladığı fermanla hıristiyanlık rahatlar ve ondan sonra da zaten meşru bir din haline gelir.

Bu dönemde önemli bir martir *Platon* adında bir kişidir. Bu Ankara'nın esas büyük azizidir[20]. Bunun bir de *Antiokhos* adında kardeşi vardır. Platon'un öldürüldüğü yerde adına yapılmış bir *martyrion*'u vardı. Bundan başka Ankara'nın bir büyük azizi de

18 V. Schultze, *Altchristliche Staedte und Landschaften, II-Kleinasien,* Gütersloh 1926, II, s. 392-406; Ankara'da ilk hıristiyanlığın Marcus Aurelius'un M.S. 180'de ölümünden sonra ortaya çıktığı söylenir, bkz. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten,* Leipzig 1902, s. 481; hıristiyanlığın ilk döneminde IV. yüzyılda üç konsil (dini toplantı) Ankara'da oturumlarını yapmıştır. Bunlar, 314'de Ortodoks, 358'de yarı Arien, 375'de bütünüyle Arien (Arius Mezhebi Taraftarları) konsillerdir kşl. Hefele-Leclercq, *Histoire des Conciles,* Paris 1907, I, s. 298-334, 903-908, 983; Ankara'nın piskoposlarının listesi için bkz. C. Karalevsky, *Ancyre-Metropole grecque* maddesi, A. Baudrillart, *Dictionnaire d'Histoire et de la Geographie écclésiastiques,* II, Paris 1914, süt. 1538-1546; Ankara'nın ilk hıristiyan ve Bizans dönemi epigrafyası için ise bkz. G. de Jerphanion, *Mélanges d'Archéologie Anatolienne,* Beyrouth 1928, s. 284-291; F. Miltner, *Epigraphische Nachlese in Ankara,* «*Jahreshefte d. Öster. Arch. Inst.*», XXX, 1936, s. 27-66.

19 Yortusu 12 Temmuz'da kutlanan Proklos hak. bkz. M. Gedeon, *Byzantinon heortologion,* İstanbul 1898, s. 127; H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae,* Bruxelles 1902, süt. 813; Grek harfli Türkçe olarak azizlerin hayatları, *Hemerologion,* İstanbul 1891, s. 401.

20 Yortusu 18 Kasım günü kutlanan Platon hak. bkz. Gedeon, *Heortologion,* s. 193; Delehaye, *Synaxarium,* süt. 233; *Hemerologion,* s. 89.

aziz *Klementios (Klemens)*'dur. Bunun adına da yine bir *martyrion* ve bir kilise yapılmıştır. Ayrıca *Theodotos* adında Ankara'nın bir azizi daha vardır. Bunlar dışında yine martir olmuş yedi genç kızdan bahsedilir. Fakat bütün bunların arasında Klementios (Klemens) özellikle ünlüdür. Aziz Klemens de Ankara'lı bir kişidir[21]. İmparator Diocletianus yıllarında takibata uğramış, kendisine işkenceler yapılmış ve sonunda *Cryptus* denilen bir yerde idam edilmiştir. *Cryptus* mahzen anlamına da geldiğine göre de, bunun eski dönemlerden kalmış bir mahzen veya bodrum veya tabii bir mağara olduğuna ihtimal verilir. Fakat bildiğimiz kadarıyla Klemens'le beraber idam edilen taraftarı *Agathangelos,* derin bir mezara gömülmüş, sonra yanına bir kilise inşa edilmiştir. Bu kilisenin kalıntıları yakın zamana kadar Ankara'nın içinde duruyor idi. Taraftarları *Khristophoros* ile *Khariton* ise küçük bir şapele gömüldüler. Ankara'nın koruyucu azizi Platon adına bir *martyrion* binası, yani bir nevi kutsal mezar binası yapılmıştır. Bunun da *Campus* denilen yerde idam edildiği biliniyor. *Campus,* ordugâh yeri, talim yeri demektir. Bunun da büyük bir ihtimalle şimdiki Gençlik Parkı'nın olduğu yerler olduğu tahmin ediliyor. Hıristiyan *Eustakhios* ile Lykaonia'lı *Gaianos*'un da Ankara'da idam edildikleri bilinir. Gaianos'un Karaman yakınındaki Binbirkilise denilen yerden olduğu sanılmaktadır[22].

Daha hıristiyanlığın serbest bırakıldığının ilk yıllarında Ankara bu inancın önemli bir merkezi olmuştur. Ankara Piskopos'u *Marcellus* başkanlığında 314 yılında yapılan bir dini toplantı *(synod),* Ankara'da toplanmıştır[23]. 4. yy.'ın ortalarında bir yazar Ankara ile ilgilenmiştir; bu da Antakya'lı *Libanios*'tur. Yazdığı bazı mektuplarında Ankara'dan bahseder ve halkını soylu öğrenmeye meraklı insanlar olarak gördüğünü söyler. Ankara'nın ileri gelen aileleri çocuklarını Libanios'a göndermişler ve onun öğreni-

---

21 Yortusu 23 Ocak günü kutlanan Klemens (veya Klementions) hak. bkz. Gedeon, *Heortologion,* s. 63; Delehaye, *Synaxarium* süt. 415; *Hemerologion,* s. 172.

22 Yortusu 7 Aralık'ta kutlanan Gaianos tanınmış azizlerden değildir. Karaman yakınlarındaki Binbirkilise denilen ören yerinin onunla ilişkisi hakkında bkz. S. Eyice, *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman çevresinde, arkeolojik incelemeler,* İstanbul 1971, s. 18-19, not 43.

23 Th. Zahn, *Marcellus von Ancyra,* Gotha 1867 (bu yayın görülemedi).

minden geçirmişlerdir[24]. Bunlardan *Maximus* adındaki bir tanesi bu öğretimden geçtikten sonra 362-364 yıllarında Ankara Valisi olmuştur. Bu kişinin de Ankara'ya çok faydalı olduğunu biliyoruz. Birçok imar çalışmaları yapmış, çeşmeler ve bir de *nymphaeum*, yani bir büyük anıtsal çeşme binası inşa ettirmiştir. Hatta ona şehrin kurucusu denilmiştir.

Fakat 4. yy. sonlarında hıristiyanlığın içinde çıkan bazı mezhepler Ankara'da rahatça yerleşebilmişti. Bunların arasında kavgalar cereyan etmektedir. Arius mezhebine inanlar 375'te Ankara'da toplantı yaptıklarına göre, ortadoksların kabul etmedikleri bu mezhep, burada yaygın olmalıydı. 5. yy.'da da Ankara'nın bütün aykırı görüşlerin toplandığı yer olarak bir şöhreti vardı. Yine 4. yy. içlerinde Augustus Mabedi'nin artık yerleşmiş hıristiyanlık karşısında kiliseye çevrilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu mabedin duvarında bir kumandan adına bir kitabe daha vardır. Eusthatios adına yazılmış bu manzum kitabeye dayanarak mabedi kiliseye, belki Eusthatios'un dönüştürmüş olabileceğine ihtimal veriliyor[25]. Ankara'daki yahudilik hakkında fazla bir bilgi yoktur. Bunu destekleyecek, başka İlkçağ şehirlerinde olduğu gibi kitabeler ele geçmemiştir. Fakat varlıklı bir ticaret merkezi olduğuna göre burada da kalabalık bir yahudi cemaatinin varlığına ve bunların sinagogları da olduğuna ihtimal vermek gerekir[26].

Ankara Bizans Çağı ilerledikçe büyük bir dini merkez durumuna girmiştir. Galatia Başpiskoposluğu'nun merkezi durumundadır[27]. Ortodoks kilisesi hiyerarşisinde 4. sırayı almaktadır. Bu arada bazı hıristiyan Roma İmparatorlarına heykeller dikildiği bilinir.

---

24 P. Petit, *Les Etudiants de Libanius*, Paris 1957; Foss, not 1'deki yerde, s. 42-49; W. Buchwald-A. Hohlweg-O. Prinz, *Tusculum-Lexikon Griechischer und Lateinischer Autoren...*, München 1963, s. 302.

25 Krencker-Schede, *not 5'deki yerde, kitabeler* bölümü.

26 Th. Hopfner, *Die Judenfrage bei Griechen und Römern*, Prag 1943, s. 72, 81, no. 144, aynı yazarın *Quellenbuch zur Gechichte der Judenfrage im Griechisch-Römischen Altertum*, balıklı eseri görülemediği gibi, Anadolu'da İlkçağ'daki Yahudi cemaatine dair en yeni yayın da maalesef elde edilip incelenememiştir. bkz. P. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor* (Society for New Testament Studies Monograph Series, 69) 1961.

27 H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der* Notitiae *Episcopatuum*, München 1900, s. 534, 550.

Mesela İmparator 1. Constantinus için Vali Flavius Constantinus tarafından 324-327 yılları arasında bir heykel dikilmiştir[28]. Bir diğer heykel de Lucilius Crispus adındaki bir vali tarafından Constantius (337-361) için dikilmiştir. Constantius iki defa Ankara'da bulunmuştur. Bir 347'de, bir kere 350'de. İkinci ziyaretinde burada Themistius adında bir hatip ona bir konuşma yapmış, bu o hatibin ün kazanmasına sebebiyet vermiş ve sonra Roma'da üstün bir konuşmacı olarak tanınmıştır. Mezhep kavgaları da birtakım trajik olaylara sebebiyet vermiştir. Hatta bu yüzden Ankara'nın kısmen evlerinin yakıldığı, rahibe ve sahiplerin üzerlerindeki kıyafetler alındıktan sonra forum'da çıplak olarak hakaretle dolaştırıldıkları bilinir.

Ankara'da Roma Çağı'nın sonlarında önemli bir olay İmparator Julianus'un buraya gelmesidir. İmparator Julianus çok kısa hüküm sürmüş birisidir (361-363). Son derece değerli bir hükümdar, pek çok yazıları olan fikir adamıdır. Güzel yazılı eserler bırakmış bir kişidir[29]. İlgi çekici tarafı hıristiyanlığın artık yayıldığı kabul edildiği, artık resmen devlet dini haline geldiği dönemde birdenbire paganizmaya dönmeyi istemesidir. Kendisi hıristiyanlığı kabul etmemiş, hakimiyetinin çok kısa süresi içinde tekrar çok tanrılı inancı sürdürmeye çalışmıştır. Julianus 362'de Ankara'ya geldiğinde Vali olan (*praefectus praetorio*) Saturninus Secundus adındaki kişi onun için bir anıt yaptırmış, bir heykel diktirmiş kitabesinde «bütün dünyaya muzaffer» diye onu övmüştür. Fakat hıristiyan olmadığı için Julianus'un bu heykeli sonra parçalanmıştır. Sasanilere karşı savaşırken, böğrüne zehirli bir mızrak saplanmış ve Tarsus'ta ölmüştür. Hatta bazıları da gizli hıristiyan askerlerden birinin mızrakla yaraladığı da söylenir. Ankara'nın içinde

28 Bosch, *Quellen*, s. 367, no. 305, hıristiyanlığı serbest bırakan bir İmparator için heykel diken Ankara, otuzbeş yıl sonra, hıristiyanlığın karşısında olan başka bir İmparator, Julianus için de heykel dikmiştir. Ne yazık ki Constantinus heykelinin kitabeli kaidesi bugün kayıptır.

29 Julianus'un bütün yazıları Fransızcaya çevrilmiştir. *Oeuvres Complètes de l'Empereur Julien*, çev. E. Talbot, Paris 1863; hakkındaki çok sayıda monografyadan şu birkaçına burada işaret edilebilir : E. Lamé, *Julien l'Apostat*, Paris 1861; J. Bidez, *La vie de l'empereur Julien*, Paris 1930; Almancası *Julian der Abtrünnige*, München 1940 (Ankara'da oluşu, s. 289-291); Nezahat Baydur, *İmparator Iulianus* İstanbul 1982, s. 94-95.

Maliye Bakanlığı ile Vilâyet'in önündeki meydanda geç Roma dönemine ait bir sütun vardır. Zaten bu anıtın esas yeri de burası değildir. Ancak Cumhuriyet döneminde eski yerinden buraya taşınmıştır. Onun Julianus sütunu olduğu söylenir. Fakat bu kesin değildir. Orduyu bu bozgundan sonra toplayıp geriye getiren kumandanlardan Jovianus, dönüşte 363'te Ankara'ya tekrar gelmiş, hatta buradan iki de kanun yollamıştır. Bir ay Ankara'da kaldıktan sonra 364 Ocağı sonunda Roma'ya dönmek üzere yola çıktığında, şiddetli bir kış hüküm sürmektedir. Yol üstünde Dadastana adındaki köyde 17 Şubat'ta gecelediğinde, sabahleyin imparatoru kömürden zehirlenerek ölmüş bulurlar.

4. yy. sonları 5. yy. başlarında zaman zaman İstanbul'dan buraya İmparator takımının sayfiyeye çıkar gibi geldiği anlaşılıyor. Arcadius (395-408) yanında nazırı Eutropius ile büyük bir tantana ile Ankara'ya gelmekte ve dönmektedir. Bu devrin şairlerinden Claudianus (öl. 408'e doğru) bu çok gösterişli gidiş gelişleri «sanki Persler'in memleketini zaptetti, İndus'tan su içmiş gibi» diyerek hicvetmiştir. 397'de Eylül'de, 398, 399 ve 405'te yaz sonlarında Arcadius Ankara'da olmuştur. Kalabalık saray erkanı ile bir İmparator burada kaldığına göre, herhalde o sırada şehrin bir yerinde uygun bir saray bulunuyordu. 452'de tekrar kıtlık olmuştur. 6.yy.'da İustinianos'un Ankara dolaylarında bir yol yaptırdığı, batı yönünde Sykeon köyü yakınında bir de köprü inşa ettirdiği bilinmektedir[30]. 542'de ise Ankara ve çevresinde korkunç bir veba salgını görülmüştür.

Bizans Çağı içinde Ankara'da çeşitli binaların varlığı tespit ediliyor. Bir başkilise, 358'de Basilieos adına, aziz Platon adına kiliseler vardır. Cryptus denilen yerde aziz Klemens (Klementios) Kilisesi bulunuyordu. Azizler adına ayrıca bir kilise olduktan başka birçok manastırların varlığı anlaşılıyor. Nilus Manastırı ile Kale karşısındaki tepede bir manastır vardı ki, bunun Hıdırlık tepesinde olduğu tahmin edilebilir. Bunlar dışında Attalina, Magna, Meryem, Petrus Manastırları da vardır. Ayrıca bir tane misafirhane *(Xeno-*

30 Prokopios, *Peri Ktismaton-İngilizcesi : Buildings,* çev. H. B. Dewing-G. Downey (Loeb ed.) London 1954, s. 330-331; Sykai veya Sykaon'un Juliapolis civarında, şimdiki Nallıhan dolaylarında olduğu sanılmaktadır, Ramsay, *Historical Geography...*, s. 241, 214; Türkçesi, s. 265, 268.

dokheion) ve bir de hastane (*Nosokomeion*) olduğu tespit ediliyor.[31] Bu arada Ankara Valisi olan Maximos'un bir villası olduğu anlaşılıyor. Yeri bilinmemekle beraber, Eti Yokuşu civarında bir villa kalıntısı bulunmuştur.[32] Bir de Ankara'nın 10 Km. güneyinde Yalıncak'ta bir Roma villası kalıntısı ortaya çıkmıştır.[33] Belki Maximius'un villası bunlardan biri idi. Arcadius'un Ankara'ya geldiğinde kaldığı binanın, bu villalardan biri olduğu da düşünülebilir. 615'te Sasaniler Anadolu'ya geçerek Kadıköy'e kadar gelmişlerdir. Bu sırada ihtimal verilir ki Ankara'yı talan etmiş olmalılar. Fakat 622'de Ankara'nın resmen işgal edilmiş olduğu, büyük bir tahribata uğradığı ve yakıldığı bilinir. Bir kazı neticesinde meydana çıkarılan Çankırı Kapısı'ndaki hamamda tesbit etmek mümkün oluyor. Bir yangında harap olduğu anlaşılan hamamın kazısında bulunan en yakın tarihli sikke, İmparator Herakleios (610-641)'e aittir. Yâni hamam bu tarihten sonra artık kullanılmamıştır.

Bundan sonra şehir herhalde artık dışarı çıkmamıştır. Bu olay arkasından Ankara tamamen Kale içine kapanmış, etrafı iki kat surlarla çevrili tepenin içinde yaşamıştır. Dolayısıyla da bu kaleleri güçlendirmek için daha önceki dönemlere ait ne değerde olursa olsun binalar yıkılarak, bunların taşları kullanılmıştır. 7.yy.'dan itibaren artık bir Sasani tehlikesi yoktur. Buna karşılık Arap-İslâm tehlikesi başlamıştır[34]. Ankara büyük bir kumandanlık merkezi haline gelmiştir. *Comitetenses* ünvanlı askeri komutan Ankara'da idi[35]. Doğu orduları komutanlığı ise Eskişehir civarındaki Amorion'da (Emirdağ) bulunuyordu. Ankara iki tabaka surlarla korunmuştur. Birinci tabaka sur kırk metre aralıklarla kare kulelere sahip bir kale duvarıdır. İkinci sur ise beş köşeli kulelere sahip-

31 T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire,* Baltimore - London 1985, s. 94-95.

32 Şevket Aziz Kansu, *Etiyokuşu Hafriyatı,* Ankara 1940, s. 28, res. 33-37.

33 Burhan Tezcan, *Yalıncak Köyü Çalışmaları 1962-1963,* Ankara 1964; *1964 yılı çalışmaları* Ankara 1966, s. 12.

34 E. W. Brooks, *«The Arabs in Asia Minor, 641-750 from Arabic Sources»,* *Journal of Hellenic Studies,* XVIII, 1898, s. 182-208; Hélène Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les Invasions Arabes, Revue Historique,* CCXXVII, 1962, s. 1-32.

35 Bu ünvan ve yetkileri hak. bkz. R. Grosse, *Römische Militaergeschichte von Gallienus bis zum Beginn der Byzantinischen Themenverfassung,* Berlin 1920, indeks.

tir ve bunlar 20 m. aralıklıdır. Bu bütünüyle devşirme taşlardan yapılmıştır. İçkale surları 8 ila 10. m. yüksekliğindedir. Bazıları dışkalenin daha geç, içkalenin daha erken olduğunu söylerler. Bazıları da tamamen bunun tersini iddia ederler.

654'de Arapların Ankara'ya girmiş olduğu anlaşılıyor, fakat bunun nasıl olduğu bilinmez. Bu olayın arkasından kalenin biraz daha güçlendirildiği anlaşılıyor. Ankara'ya Bizans büyük önem vermektedir. Çünkü Anadolu'dan alınan vergilerin toplandığı merkezdir.

8. yy.'da Bizans devlet teşkilatında yarı sivil-yarı askeri bir eyalet sistemi kurulmuştur. Buna *tema*'lar denilmektedir. Bu *tema*'lardan *Boukkalarion tema*'sının merkezi yine Ankara'dır[36]. Tesbit edildiğine göre Karadeniz kıyısından itibaren Galatia, Paphlagonia ve kısmen Bithynia'yı içine alan bu eyaletin başındaki komutan-vali 9.yy.'da bütün devlet görevlileri arasında en yüksek maaş alan devlet memurudur. Bu da Ankara'nın bu devirdeki önemini vurgulayan bir husustur. Emrinde ise 8.000 kişilik bir askeri kuvvet olduğu biliniyor. 776 ve 797'de Araplar tekrar Ankara'ya hücuma geçmişler fakat alamamışlardır. 805'te İmparator Nikephoros (802-811) surları güçlendirmiştir. 806 da Harun Reşit'in Ankara'yı aldığı yolunda bir söylenti vardır. Fakat bu ispatlanamayan bir iddiadır[37]. Ancak Arap tehlikesi tamamen ortadan kalkmamış, Mutasım ve Afşin'in Arap kuvvetleri iki koldan Ankara'ya hücum etmişlerdir. 833-842 yılları arasında ve bu iki koldan gelen hücum neticesinde Araplar Ankara'ya girmiştir[38]. Bizans ordusu bozulmuş ve şehir büyük ölçüde tahribe uğramış, halkı da tamamen esir alınmıştır. Bu Ankara'nın yaşadığı en büyük felâkettir. Bunun arkasından 859'da Ankara Kalesi'nin İmparator III. Mikhael (842-867) tarafından tamir ettirildiği biliniyor. Bunu belirten iki kitabe

---

36 J. Karayannopulos, *Die Enstehung der Byzantinischen Themenordnung*, München 1959, s. 32. Bizans dönemine Roma'dan kalan ve Latince olan Bucellarii adı Grekçe şekle sokularak muhafaza edilmiştir.

37 Bizans'lı kronikçi Theophanes, bu tarihte Anadolu'ya yayılan üçyüzbin kişilik Arap ordusunun altmışbin kişilik bir kolunun Ankara'ya kadar ilerlediğini bildirir, bkz. *Bilderstret und Araberstrum in Byzanz* (çev. Breyer) Granz - Wien - Köln, 1957, s. 145; Ch. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris 1831 (Saint-Martin baskısı) XII, s. 426 ayrıca kşl. G. de Jerphanion, *Mélanges d'Archéologie Anatolienne*, s. 299-300.

38 *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III. İstanbul 1986, 221-222.

surlara konulmuştur. Bunlardan bir tanesi olan manzum kitabede, «dindar bir İmparator olan Mikhael'e» Ankara Halkı'nın ağzından şükranlar bildiriliyor. İkinci kitabede ise «Galatia'lının bütün yurdunun ihtişamı olan, şehirlerin en parlağı, güzel Ankara'nın kurtarıcısı Mikhael» övülür[39]. Başka kitabeler ise tarihi Haziran 859 olarak verir[40]. Ancak Mikhael az süre sonra bozguna uğramıştır. Malatya Emiri Ömer ilerlemiş Karadeniz'e kadar çıkmış ve Amisos'a (Samsun) ulaşmıştır.

871'de Arapların himayesinde olan ve Fırat kıyısına yerleşmiş olan Pavlikian denilen garip bir hıristiyan mezhebi taraftarları Ankara'yı ele geçirdiler. Fakat o sırada İmparator olan Basileios (867-886) bunları 872'de geri püskürtür. Bu olayla ilgili birkaç kelime, Digenis Akritas destanında bulunmaktadır[41]. 931 de Tarsus Emiri Ankara önüne gelir. Şehri alamaz fakat bol esir toplayarak bunları beraberinde götürür. Bundan sonraki tarihçe oldukça karanlıktır. 1032'de açlık ve vebanın tekrar hüküm sürdüğü biliniyor. Ankara halkı şehri boşaltmış ve batıya göç etmeye girişmiştir. O sıradaki Bizans İmparatoru III. Romanos Argyros (1028-1034) büyük zorluklarla Ankara metropoliti Mikhael'e yardımcı olur. Az sonra 1071 Malazgirt zaferinin hemen arkasından, 1073'te o sıralarda henüz kumandan olan Aleksios Komnenos arkasından (sonraları İmparator olacaktır, 1081-1118) Ankara Kalesi'ne kapanmış olan kardeşi İsaak ile burada buluşmuştur[42]. Bu, Ankara'nın Bizans tarihi ile ilgili son bilgidir. O yıllar içinde Ankara Selçuklu Türkleri ta-

---

39 G. de Jerphanion, *Inscriptions Grecques et Latines d'Angora*, şu kitapta : *Mélanges d'Archéologie Anatolienne*, Beyrout 1928, s. 282 - 286, kşl. s. 208-214 ve bilhassa s. 300.

40 H. Grégoire, *Inscriptions Historiques d'Ancyra*, «*Byzantion*», IV. 1928. s. 437-468; aynı yazar, *Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre*, «*Byzantion*», V, 1929-30, s. 327.

41 Digenis Akritas destanının yalnız eski baskı ve tercümesini görebildik, G. Sathas - E. Legrand, *Les exploits de Digenis Akritas, Apopee Byzantine du Dixième siècle*, Paris 1875, s. 21 (III. bölüm, 205); daha yeni İngilizce tercüme ve baskı elde edilememiştir bkz. *Digenis Akritas*, (yay. J. Mavrogordato) Oxford 1956.

42 Anne Comnène, *Alexiade* (çev. B. Leib) Paris 1945, III, s. 36; İngilizcesi, *The Alexiad of Anna Comnena* (çev. A. R. A. Sewter) London 1969, (Penguin Classics) s. 356.

rafından fethedilmiştir. 1081-1090 yılları arasında artık Ankara Türk idaresindedir. Fakat çok zayıf, ancak 200 kişilik bir garnizon tarafından korunmaktadır. Nitekim 1101 tarihinde Raymond de Toulouse idaresinde Haçlı ordusu Ankara önlerine geldiğinde buradaki Selçuklu kuvvetini kolayca mağlup edebilmiştir[43]. 23 Haziran günü Haçlılar Türk garnizonunu kılıçtan geçirerek Ankara'yı almışlar ve ellerinde tutamayacaklarından, Bizans İmparatoru'na hediye etmişlerdir. Fakat Bizans bu zaferin tadını alacak durumda değildir. Zaten bütün çevre toprakları Türkler tarafından fethedilmiş durumdadır. Bu tarihten az bir süre sonra, fakat herhalde 1127'den önce, Türkler Ankara'ya yeniden sahip olmuşlardır[44]. Bunun arkasından da Türk imarı başlamış ve çeşitli binalar yapılmıştır. Bizans dönemi Ankara'sı böylece burada sona ermiştir.

Bizans dönemi Ankara'sından bugüne fazla birşey kalmamıştır. İlk zamanlar *Kale*'nin I. Mikhael ya da II. Mikhael tarafından yapıldığı iddia edilmiş sonra bunun III. Mikhael tarafından olduğu kesinleşmiştir. Ankara Kalesi'nde, İlkçağ yapılarının ve mezarlarının işlenmiş mermerleri kullanılmıştır. Bunların arasında temiz yontulmuş bloklar, silmeler, sütun ve heykel kaideleri kitabeli sunak ve steller, kabartmalı frizler, kasetli tavan kaplamaları, figürlü lâhit parçaları, paye başlıkları ve nihayet çok sayıda su künkleri v.s. bulunmaktadır[45]. Bol sayıda su künklerinin yapı malzemesi olarak kullanılması, Ankara'nın İlkçağ'da dışarıdan su getiren tesislerinin, Bizans döneminde artık işlemez halde olduğunu gösterir. Bu devşirme parçalar duvara yerleştirilirken bazen bir süs unsuru gibi konulmalarına da özen gösterilmiştir[46]. Ankara Kalesi'nin as-

---

43 Michaud, *Histoire des Croisades,* Paris 1849, I, s. 263; R. Röhricht, *Beitraege zur Geschichte der Kreuzzüge,* Berlin 1878, II, s. 41; St. Runciman, *A History of the Crusades, II - The Kingdon of Jerusalem,* Middlesex 1952, II, s. 22; aynı eserin türkçesi, *Haçlı seferleri tarihi* (çev. Fikret Işıltan) Ankara 1992, II, s. 18.

44 P. Wittek, *Zur Geschichte Angoras im Mittelalter, «Festschrift Georg Jacob»,* Leipzig 1932, s. 329-354.

45 Nezih Fıratlı, *«Ankara'nın İlkçağdaki Su Tesisleri», Belleten,* XV, sayı 59, s. 349-359, lev. XXVIII-XXXV.

46 Ankara kalesi hakkında etraflı bir araştırma G. de Jerphanion tarafından yapılmıştır. bkz. *La Citadelle Byzantine d'Angora,* şu kitapta : *Mélanges d'Archéologie Anatolienne,* Beyrouth 1928, s. 144-219, lev. LXXXI-CXX. Süs olarak kullanılmış antik parçalar için bkz. lev. C, CII; G. de Jerphanion ve

keri mimarlık bakımından en önemli tarafı, İlkçağda askeri prensiplere dair bir eser yazan, Byzantion'lu Philon (MÖ. 2. yy.) ve onu tekrarlayan anonim yazarın (MS. 6. yy.) burçların veya kulelerin nasıl olması gerektiği hususundaki önerilerine aynen uymasıdır. Ankara Kalesi'nde kuleler, 8-11 m. aralıklı olarak, uçları sivri ileri taşkın bir mahmuz biçiminde gayet sık olarak inşa edilmiştir. Bu sistem askeri mimari teoricilerinin tavsiyelerine aynen uyar[47].

Ankara kalesinde burçların alt kısımları dolu ve masiftir. Bunun üstünde alçak tonozlu bir mekân vardır. Bu hücrenin son derecede dar açıklıklı bir veya birkaç mazgalı bulunur. Bu mazgalların çoğunun üzerlerinde haç kabartmalarının işlenmiş olması, bunların Bizans dönemine ait olduğunun işaretidir. Hücrelerin üstlerinde, yine tonozlu ikinci kat halinde mekânlar bulunmaktadır. Bu üst odalar daha geniş mazgal veya pencerelere sahiptir. Jerphanion'un görüşüne göre, kale kapı ve küçük girişleri (poterna) şehrin bütün tarihi boyunca, tahribe uğramış ve değişiklik görmüştür. Yine ona göre, içkalenin en yüksek yerindeki Akkale'nin bir iç avlusu vardır ve doğu tarafında da içinde tek payesi olan tonozlu bir mekân bulunur. Bunun altında da iki kat halinde mahzenler vardır. Üst yapısı bütünüyle Türk olan bu bölümün temellerinin Bizans olabileceğine Jerphanion ihtimal verir. İçkalenin güneyindeki köşesindeki büyük kuleden *(bastion)* başlayan ikinci tahkimat, 3, 20 m. kalınlığında bir duvar halinde güneye doğru iner. Burada sonradan avlulu çifte kapı haline getirilen esas giriş bulunmaktadır. Esas kapı üstünde görülen dört satırlık İslâmî kitabe ise, kale ile ilgili olmayıp, Ebu Sâid Han (1316-1335) zamanında 730'a (1330) doğru İlhanlı idaresinde yazılmış bir vergi emirnâmesidir[48].

---

onun Ankara kalesindeki çalışmaları hakkında bkz. S. Eyice, «*P. Guillaume de Jerphanion ve Ankara kalesi*», *Ankara Dergisi*, II, 1993, s. 9-31, resimli.

47 Philon de Byzance, *Traité de fortification, d'attaque et de défence des places*, (çev. A. de Rochas d'Aiglun) Paris 1872, s. 30.

48 Bu çok ilgi çekici kitabe hakkında çok sayıda yayın vardır. Bunlardan burada ikisine işaret ediyoruz; P. Wittek, «*Die islamischer Inschriften von Angora*», *Türkische Post* gazetesi (İstanbul) 25 Mayıs 1929; ay. yazar, «*Ankara'da bir İlhanlı kitabesi*», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931) s. 161-164; W. Hinz, «*Ortaçağ Yakın Şarkına ait vergi kitabeleri*», *Belleten*, XIII, sayı 52 (1949) s. 745-752 (alm.), s. 771-778 (türkçe).

Ankara kalesinde 16. yüzyıldanberi tesbit olunan Bizans kitabelerinde hep bir Mikhael adı geçer. Önceleri bunun II. Mikhael (820-829) olabileceği ileri sürülmüştü. Jerphainon, kalenin esasın 630 yıllarına doğru yapılmış olabileceğini, ancak Harunürreşid'in 797'deki akınından sonra onarımlar gerektiğinde, I. Mikael (811-813) veya II. Mikhael'den biri tarafından yapılmış olabileceğini yazmıştır. Ancak ünlü Bizans tarihi uzmanı, H. Grégoire, İçkale esas girişi üstünde evvelce görülen ve tam kopyası alınan yazıda, adı geçen hükümdarın kesinlikle III. Mikhael (841-867) olduğunu ortaya koymuştur[49]. Kitabenin sonundaki tarih Bizans takvimine göre 10 Haziran 6367'dir ki bunun karşılığı 859'dur. Böylece III. Mikhael'in hükümdarlık yılları içine isabet eder. Ankara Kalesinin tarihi bakımından son derecede önemli ve değerli olan bu kitabenin şimdi sadece bir parçası sur duvarında görülür. Ankara kalesi Harunürreşid'in 797 ve 806'daki kuşatmaları, 838'de El-Mutasım'ın işgalinde zarar gördükten sonra 859'da III. Mikhael ile, önce ona akıl hocalığı yapan fakat 867'de öldürterek İmparatorluk tahtına geçen Basileios tarafından tamir ettirilmiştir. Bu kitabelerden birinde Basileios, *Spatharokandidatos* ünvanı ile anılmaktadır. Bu kitabelerde Mikhael «... beldelerin dindar koruyucusu, hükümdar ve hayırsever iyilikler yapıcı ...» olarak tarif edilirken, şehir de «wgüzel Ankara, şehirlerin en parlağı, bütün Galatia topraklarının ihtişamı» sözleriyle övülür. Üzerinde Mikhael ile Basileios'un adları yazılı olan mermer aslında daha eski Bizans lâhdi parçalarıdır. Jerphanion, Grégoire'un makalesi üzerine, kitabının sonuna eklediği için pek göze çarpmayan bir notta, onun görüşüne katıldığını bildirir.

Bizans devrine ait önemli bir kalıntı aziz *(Klementios* veya *Klemens)* adına yapılmış olan kilise idi. Bu 23x14 m. ölçüsünde küçük bir yapı idi. Samanpazarı'na giderken eski Adliye binasının bitişiğinde bulunuyordu. Kubbeli taş ve tuğladan yapılmış bir yapıydı. Büyük ihtimalle burası Klemens'in (-Klementios) öldürüldüğü yerin üstündedir. Bundan ilk bahseden Fransız Seyyahı Charles Texier'dir[49]. (1802-1871) sonra 1903'de Alman sanat tarihçisi Oscar

---

49 H. Grégoire, «*Michel III, et Basile le Macédonien dans les Inscriptions d'Ancyre*», *Byzantion*, V (Bruxelles 1929-1930), s. 327-346.

Wulff (Öl. 1946) bu yapı üzerinde durmuştur[50]. Fakat esas bu yapı hakkındaki araştırmaları bir Fransız misyoneri yapmıştır. Rahip Guillaume de Jerphanion (1877-1948) Kappadokia'nın ilk defa geniş ölçüde tanıtılmasına yol açan, Kappadokia hakkında yedi ciltlik büyük eseri yazan kişidir. Amasya'da misyonerlik yapmış mükemmel Türkçe öğrenmiştir. Bu arada Kappadokia'yı incelemiş, I. Dünya Savaşı çıktıktan sonra askere alınmış, Kıbrıs'ta Türklere karşı savaşmak üzere Ermeni Alayı düzenlemiştir. Sonra tekrar Türkiye'ye gelmiş, 1926'da Ankara'da Klemens Kilisesi'nde kazı yapmak suretiyle tam planını çıkartmıştır. 1926-1927 yıllarında bu binanın sadece bazı duvarları duruyordu[51]. Sonra görebildiği kısımları geniş bir etüt halinde yayımlamıştır. Daha sonra da Klemens Kilisesi günden güne çevre binaları tarafından yutularak ortadan kalkmıştır[52]. Bugün izi dahi yoktur [53]. Osmanlı dönemi içinde Ahmed bin Hızır Yeğen Bey tarafından camiye çevrildiği tesbit edilen eski bina, terkedildikten sonra hemen yanında minareli bir mescit yapılmış, bu da 1917 yangınında harap olduğundan bir süre yalnız minaresi kalmıştır, 1925'den sonra o da kaldırılmıştır. Jerphanion'un buradaki çalışmalarında plan ve rölöveleri çizen Wolfgang Zorrer adındaki uzman tarafından daha etraflı bir inceleme hazır-

50 Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure,* Paris 1839-49, I, s. 195, 200 ve lev. 71; daha sonra başkaları da buradan kısaca bahsederler : G. Perrot-G. Guillaume-S. Delbet, *Exploration Archéologique de la Galatie et du Pont,* Paris 1872, s. 271.

51 O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicaea und ihre Mosaiken, nebst den verwandten kirchlichen Baudenkmaelern,* Strassburg 1903, s. 52-66 ve lev. IV; Wulff, Ankara'ya gitmediğinden bu binayı bizzat görememiştir. Görüşlerini F. Ganske afındaki bir Alman öğretmenin 1899'da çekerek kendisine verdiği resimlerin yardımıyle belirtir.

52 G. de Jerphanion, *L'Eglise de Saint-Clément à Angora,* şu kitapita : *Mélanges d'Archéologie Anatolienne,* Beyrouth 1928, s. 112-143, lev. LXII-LXXX.

53 Bu yapı belli başlı bütün büyük Bizans sanat tarihi kitaplarında geçmiştir: O. Wulff, *Byzantinische Kunst,* Wildpark-Potsdam 1924, s. 393, res. 340; aynı yazar, *Bibliographisch-Kritischer Nachtrag,* Potsdam (1938) s. 53-54, res. 540; kşl. E. Weigand, «*Byzantinische Zeitschrift*», XXXII (1932) s. 372; Ch. Diehl, *Manuel d'art Byzantin,* Paris 1925-26, I, s. 98; J. Ebersolt, *Monuments d'Architecture Byzantine,* Paris 1934, s. 51, 160 (not 111), 182; R. Krautheimer; *Early Christian and Byzantine Architecture,* Middlesex-Baltimore 1965, s. 204-205, 343 not, res. 81; C. Mango, *Byzantinische Architektur,* Stuttgart 1975, s. 172, res. 183.

lanacağı yolundaki haberin arkası gelmemiştir. Belki bu malzeme bir arşivde gün ışığına çıkacağı ânı beklemektedir[54].

Gerçekten Klementios (Klemens) adına olup olmadığı bile kesin olarak bilinmeyen bu yapı, Jerphanion tarafından 5. yüzyılın sonu ile 6 yüzyılın başlarına ait olarak tarihlenirken, İstanbul Ayasofya'sının öncüsü hatta mimarisi bakımından onu hazırlayan eserlerden olduğu da iddia ediliyordu. O. Wulff ise, daha geç bir tarih teklif ederek, 6.-7. yüzyıllar üzerinde durmuş, Mango da tarihleme hususunda aynı görüşe katılmıştır. E. Weigand ise bir tanıtma yazısında, 7.-8. yüzyılları uygun görür. Bizans mimarisine dair büyük bir eser yazan R. Krautheimer, Jerphainon'un hipotezinin kabul edilemez olduğunu vurgulayarak, 9. yüzyılın ortalarını teklif etmiştir([53]). Bizim görüşümüze göre de bu kilise 9. yüzyılda, aynı yerdeki 4.-5. yüzyıllara ait bir basilikanın temelleri üstünde inşa edilmiş olmalıdır. Kilise üç bölümlü giriş holünü (narteks) takip eden «kapalı haç planı»nda bir yapı idi. Dört kolu hemen hemen eşit, haç biçiminde bir ana mekânı vardı. Binanın dış çevresi bir dikdörtgen teşkil ediyor, ve içindeki haç biçimli mekânı «sarıyordu». Haçın kolları ile dış çevre duvarı arasında kalan küçük mekânlardan, batıda olanlardan birinde, galeriye çıkışı sağlayan merdivenin olması gerekirdi. Dışarıdan beş cepheli, içeriden yarım yuvarlak apsis çıkıntısı, bilinmeyen bir dönemde yıkılarak, burası düz bir duvarla kapatılmıştı. Jerphanion'un kazılarında meydana çıkarılan apsis yanındaki sağ höcrenin küçük bir apsise sahip, kapalı bir mekân, âdeta başlıbaşına bir şapel durumunda olduğu anlaşılmıştır.

Yüzyılın başlarına gelinceye kadar, bütünüyle olmasa bile kısmen duran kubbe, kasnaksız olup, kubbe kabuğunda bir kaç pencere açılmıştı. İçeride ise kubbenin yüzeyinin dilimli olduğu fotoğrafından öğrenilir. Bu kubbenin yapı tekniği bakımından en ilgi çekici tarafı, ortada dört ana kemerin meydana getirdikleri, kareden kubbe dairesine geçişi sağlayan pandantiflerin içlerinde ayrı birer de tromp kemerinin bulunması idi. Bu alışılmamış geçiş sistemini, Wulff tarafından yayınlanan fotoğrafta açıkca görmek mümkündür.

---

54 S. Eyice, *«Ankara'nın Kaybolan Bir Eski Eseri : Klemens Kilisesi»*, *Ankara Dergisi*, sayı 2, 1991, s. 5-12, resimli.

Binanın mekânını teşkil eden haçın batı ile iki yan (kuzey ve güney) kolları içinde, kare kesitli mermer payeler üzerinde galeriler bulunuyordu. Orta mekâna kemerli açıklıklar ile alt ve üst galerilerin kemer boşlukları bilinmeyen bir dönemde, duvarlar ile doldurularak, bina yalnız orta mekândan ibaret bir duruma sokulmuştur. Bunun, kilise cami haline getirildiğinde yapılmış olması mümkündür. Jerphanion, binanın kuzey-batı köşesinde küçük bir mahzen bulmuş, içine devamlı su sızan bu hücrenin bir ayazma olabileceğini düşünmüştür. Artık kontrol imkânı yoksa da, bunun bir mezar odası olması da mümkündür.

Yapının oldukça itinalı mermer işçiliğine sahip olduğu da üst galeriyi ayıran frizdeki süslemeler ile alt ve üst payelerin yüzeylerindeki bezemelerden anlaşılıyordu. Bazı payelerde ince, uzun bir haç kabartması işlenmişti. Yapı, cami olduğunda bu haçların enine olan kolları traş edilmişti. Jerphanion mermer aksamın üzerlerinde altın yaldız izleri görmüştür. Ganske'nin 1899'da çektiği bir fotoğrafda, kubbeyi taşıyan büyük kemerlerin alt yüzeylerinde fresko resimlerin varlığı farkedilir. Ganske'nin fotoğraflarından birinde de, burada bulunmuş yekpare mermerden bir pencere şebekesi görülür. Kare biçimindeki açıklıklarına aslında camlar takılmış olduğuna göre, yapının oldukça zengin bir görünümü olduğu bellidir.

Diğer bir Bizans Devri'ne ait yapı ise kilise haline getirilmiş olan *Augustus Mabedi*'dir. Kiliseliğini belirten fazla birşey ortada kalmamıştır. Yalnız *tourmarkhis* (komutan) Eusthatios'u anan uzun manzum bir kitabe mevcuttur. Fakat mabedi kiliseye çeviren kişinin o olup olmadığı anlaşılamaz. Augustus Mabedi'nin esası MÖ. 2. yy.'a ait bir Men Mabedi olup, sonra bunun üzerine Roma döneminde Augustus Mabedi yapılmış, bu da Bizans Çağı'nda kiliseye dönüştürülmüş, Ankara'nın en önemli camii olan Hacı Bayram Camii de yanına oturtulmuştur. Yani bir kutsal yerin kutsallığı inaçlara ve insanlara rağmen Anadolu'da sürüp gitmiştir. Mabedin *cella* duvarı açılarak bunun dışına dikdörtgen biçimde dışarı taşkın bir bölüm eklenmiştir ki bu apsis ve bema olmuştur. Fakat apsisin bütün Bizans kiliselerinde olduğu gibi niçin içten yarım yuvarlak dıştan çokgen yapılmadığı anlaşılamaz[55].

55 D. Krencker-M. Schede, *Der Tempel in Ankara,* Berlin-Leipzig 1936, bkz. restitüsyon ve planlar.

Selçuklular ve daha sonraki dönemlerde yapılan camilerde ve yapılarda pek çok işlemiş Bizans parçasına rastlanıyor. Bunlar da gösteriyor ki pek çok binalar varmış, fakat bunların hiçbir izi kalmamıştır. Bilhassa bu hususta Arslanhane Camii tipik bir örnek teşkil eder. Bunun duvarlarında, minaresinin dibinde işlenmiş Bizans dönemine ait pek çok mermer parça vardır[56]. Türkocağı binası yapılırken de çok sayıda kalıntı bulunmuştur. İstasyon, gar civarında ise Erken Bizans Çağına ait Bizans mezarları çıkarılmıştır. Pek çok da mezar odası ortaya çıkmıştır. Buranın Antik Çağ sonlarında ve Bizans döneminde mezarlık olduğu anlaşılıyor. Bu mezar binalarından biri müzeye taşınmıştır[57]. Lahitler, steller ve mezar odaları burada bulunmuştur. Bunun ne için şehirden biraz uzakta olduğu da şu şekilde izah edilmektedir : İstasyon ile Ulus arasındaki bölge o devirde bataklık olduğundan oraya ölü gömülemiyor daha ilerideki arazi tercih ediliyordu. Guillaume de Jerphanion'un tespit ettiğine göre 1926-1927 yıllarında Ankara'da Milli Savunma Bakanlığı binası yapılırken çok büyük tuğladan bir yapı harabesi varmış[58]. İnşaat sırasında kaldırılan bu yapı harabesinin neye ait olduğu hakkında en ufak bir bilgi elimizde yok. Jerphanion'un kitabında sadece çok karanlık bir fotoğrafı varsa da, bundan birşey anlamak mümkün olmamaktadır. Belki Cumhuriyetin ilk yıllarında çekilen Ankara fotoğrafları dikkatle gözden geçirilirse, bu yapının da daha iyi resimleri bulunabilir. Çok yıl önce E. Mamboury, Hacı Bayram Camii yakınında Bizans Çağı'na ait olduğunu ileri sürdüğü kalın bir duvar parçası bulmuştu. Bu-

56 Mübarek Galib, *Ankara Mescidleri ve Camileri*, İstanbul 1341; E. Mamboury, *Ankara, Guide Touristique*, (Ankara) 1933, s. 211-216; Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1971, s. 20-24; aynı yazar, *Arslanhane Camii*, Ankara 1990.

57 *Freskli Bizans Mezarı*, *Belleten*, III, sayı 11-12, 1939, s. 464; Mahmut Akok-Necdet Pençe, «*Ankara İstasyonunda Bulunan Bizans Devri Mezarının Nakli*», *Belleten*, V, sayı 20, 1941, s. 617-622, lev.CXXXVI-CXLIII.

58 G. de Jerphanion, *Mélanges d'Archéologie Anatolienne*, s. 226-227, lev. CXX, res. 3 Bu yazara göre yapı Roma devrine ait olmakla beraber, bilinmeyen bir dönemde içi toplu mezar olarak kullanılmıştı. O sırada burada pek çok insan kemiği görülüyordu. Bizans dönemi yapı tekniğine işaret eden bir harabe (belki de Jerphanion'un kitabında bahsi geçen), eski bir fotoğrafta en ön planda görülmektedir bkz. İş Bankası, *Kültür ve Sanat Dergisi*, 19 (Eylül 1993) s. 17.

gün hala bu duvar görülebilir. Ancak bu duvarın görevi ve tamamı, çevre düzenlemesinden sonra belki tam aydınlığa çıkacaktır[59].

Özetleyecek olursak, İlkçağda oldukça geniş bir alana yayılan ve içinde pek çok büyük kamu binası olan Ankara, Bizans Çağı'nda iki kat surun içine sığınmış bir şehirdi. Dışarıda pek az yapı vardı. Surlar ile Bizans binalarının yapımında, ilkçağ binaları sökülüp, malzemeleri kullanılmıştı. Su yollarının künkleri yapı malzemesi haline getirildiğine göre, Bizanslılar sarnıçlarda biriktirdikleri suları kullanıyor olmalıydılar. İkinci ve çok daha zahmetli bir imkânı da Bentderesi sağlıyordu. Bizans Ankarası'nın pek çok sayıdaki, adları bilinen kilise ve manastırlarında ise belirli bir kalıntıya rastlanmamıştır. Ayakta kalabilmiş tek yapı olan Klemens (Klementios) Kilisesi de bugün artık ortadan yok olmuştur.

---

59 E. Mamboury, *yukarıda not 5'deki yazı.*